

(pp 1)

Mondjátok hát nekem olymposi házakat lakó Múzsák, hiszen ti istennők vagytok, jelen vagytok és mindent tudtok, míg mi csak a hírét halljuk és nem tudunk/láttunk semmit, hogy kik voltak a Danaók vezérei és parancsnokai. A sokat én nem tudnám elbeszélni és megnevezni, akkor sem, ha tíz nyelvem és tíz szám volna, hangom rendületlen és érc szív dobogna kebelemben, ha nem emlékeztetnének a Múzsák, a pajzsos Zeus olymposlakó lányai, hogy mennyien érkeztek Trója alá.

Az európai irodalom első és mindmáig egyik legnagyobb alakja, Homéros (vagy az a költő, akit Homérosnak hívunk) az *Íliás* második énekében a több száz soron keresztül tartó hajókatalógus bevezetőjében idézi meg ezen szavakkal a Múzsákat és ez a műben található leghosszabb Múzsainvokáció. Okkal-joggal áll e passzus éppen ezen a helyen, a hajókatalógus személy- és helységnevekben valamint egyéb „adatokban” tobzódó, a mitikus görögséget ábrázoló irodalmi szövegfreskó bevezetőjeként. A katalógus a dalnok minden képességét, nemcsak költői-előadói vénáját, de tudását-emlékezőtehetségét is mozgósító, formai és tartalmi bravúr, amely lehetetlen volna külső, isteni segítség nélkül. Jóllehet a „Múza” szó etimológiája mindmáig vitatott, az kétségtelen, hogy az istennők genealógiája, Zeus és Mnémosyne lányai, az emlékezés-emlékeztetés (*mnémé - mnésaitato*) tevékenységét kapcsolta hozzájuk. A tudásközvetítés közege az élő szó – az irodalom orális korszakában vagyunk –, a Múzsák mondják, a költők hallják és továbbmondják az üzenetet. Erre a közvetítésre a Múzsákat nem pusztán valami meghatározatlan, isteni erő képesíti, hanem az, hogy ott voltak az eseményeknél, mint szemtanúk látták és ismerik a „tényeket”, míg az emberekhez, így a dalnokhoz is csupán hallomásuk (*kleos*) jut el. Ezt hármas szójátékkal (paronomasiával ill. figura etymologicával) közvetíti a költő: a *jelenlét* („pareste”)

és a *tudás* („iste”) töve hangalakban hasonló, az utóbbi pedig etimológiailag azonos a *látás* „id”-tövével: a tudás valójában közvetlen a szemén keresztül haladó érzékszervi tapasztalást jelent (ld. lat. „vid-”, ném. „wiss-”, töveket). A költészet és a tudás (ami később a tudomány, „Wissenschaft” fogalmakat is eredményezi) tehát már a kezdet kezdetén Homérosznál összekapcsolódik: a költő nemcsak szórakoztat, elűzi a szomorúságot, örömet és tetszetősséget (*charist*) közvetít, hanem tudást is – mindezt a Múzsák segítségével. Később, az archaikus kardal megjelenésével a szóbeliség marad, ám a dalnokot felváltja a kar, mint a költő szócsöve – a lírai én jellemző önmegnyilvánulása és önmegnevezése pedig a *bölcs* („sophos”), továbbra is meghatározó tehát a költői tevékenység intellektuális vonatkozása, a világösszefüggések átlátása (*was die Welt im Innersten zusammenhält*).

A görög költészeti gyakorlatban a Nagy Sándor birodalmán létesülő utódállamok kulturális forradalma, a hellenisztikus kultúra hoz gyökeres változást, ám nem teljes átalakulást, hiszen a szóbeliség is megmarad, csak éppen dominánssá válik az időközben megjelent írásbeliség mint kultúrtechnikum: a görög irodalmat „írni kezdik”. Kérdés, hogy a „Múzsák–tudás–költő” hármasa miként alakul a megváltozott körülmények között. Ennek látványos illusztrálására, a homérosi Múzsainvokáció ellenpólusaként az alexandriai Kallimachos egyik – sajnos csak töredékesen hagyományozódott – főművét idézzük, melynek már címe is beszédes: *Aitia* („Okok”), ami akár filozófiai traktátust vagy tankölteményt is takarhatna, valójában azonban szellemesen összefűzött mítoszbeszélések csokra, melyekvalamilyen obskurus rítus, kultusz, tárgyi emlék magyarázatát, okát keresik és tárják az olvasó elé. Ez az oknyomozó-antikvárius törekvés máris az intellektualizmus bélyegét nyomja a kallimachosi műre, melyet egy oxfordi kutató, G. Hutchinson okkal-joggal nevez „tudáskölteménynek” (*poem of knowledge*). A harmadik könyv tartalmazta a későbbi szerelmi elégia archetípusának tekintett „Akontios és Kydippé”

történetét, melynek *aition*-vonatkozása mindjárt kettős: egyrészt a végkifejletben a főhős a keósi Akontiadák ősenek bizonyul, tehát van egyfajta genealogikus okmagyarázat, másrészt választ kapunk arra a kérdésre, hogy az egyéb forrásból ismeretlen történet hogyan jutott Kallimachos tudomására. Ez a metapoétikus okmagyarázat a következő formában jelentkezik (pp 2):

(...) εἶπε δέ, Κεῖξ,

ξυγκραθέντ' αὐταῖς ὁζὺν ἔρωτα σέθεν

πρέσβυς ἐτητυμῖη μεμελημένος, ἔνθεν ὁ πα[ι]δός

μῦθος ἐς ἡμετέρην ἔδραμε Καλλιόπην. (Ait. fr. 75. 74–77)

(...) s elmesélte, keósi ifjú, a sziget városaival összefonódott lángoló szerelmi történetedet a valóságghű előadásmód nagy öregje, ahonnan a rege a mi szépen szóló mûzsánkba szaladt át.

A valóságghű előadásmód doyen-ja keósi Xenomedés, egy prózában alkotó lokálkrónikás, akinek művét a költő az általa sugallt scenárió szerint olvasta, feltehetőleg kivonatolta, majd megverselte. A tudás-mozzanat félreismerhetetlen, de ez nem a Múza transzcendentális és némileg irracionális erejéből származik, Kallimachos nem fohászkodik hozzá, helyette a szorgos (szoba)tudós álarcát ölti magára, aki buzgón és szinte pedánsan tanulmányozza egy olyan szerző művét, aki egy nem éppen szépirodalmi, inkább objektív igazságértéke miatt érdekes munka (ún. Sachliteratur) szerzőjének tűnik. A szöveg szellemi rokonságot sugall a tudós költő és a pontosságra törekvő öreg (πρέσβυς ἐτητυμῖη μεμελημένος) között. A pontosságnak fordítható ἐτητυμῖη töve a létige, az igazság tehát nem más, mint a valóban létező (akárcsak a magyar „lényeg” vagy a német „Wesen”, a szó természetesen a nyelvi valóságot is jelenti mint *etymologia*). Az igazság körültekintő és pontos felderítése tehát olyan tulajdonság, mely egyaránt jellemzi a krónikást és a filológust, aki nem a Múzsáktól várja a megvilágosodást, hanem

képes saját maga erejéből utána járni. Xenomédész archeológiája így a filológusi munka társtudományává, a történetíró pedig Kallimachos avatárjává lép elő.

Egy ilyen tudásra építő költészetfelfogásban milyen szerepe juthat a hagyományos homérosi Múzsá(k)nak? Jellemző, hogy az epizód utolsó szava Kalliopé, az epikus költészet múzsája. Ám itt a fogalom nem isteni hatóerő jelölésére, hanem pusztán metonimikusan Kallimachos költészetének kifejezésére szolgál. Xenomédész pontos, ám száraz-prózai munkája a költő előadásában válik igazán „szépen szólóvá” (Καλλι-όπη), vagyis költészetté. Sommásan megállapíthatjuk tehát: míg Homérosznál a tudás a Muzsáktól mint isteni erőből származik, addig Kallimachosnál a hellenisztikus korban a költő áll a középpontban tudvágyával, a költemény ezen törekvés gyümölcse, a Múza pedig már nem önálló entitásként, csak a tetszetős költői forma védjegyeként jelenik meg.

A következőben két kérdésre keressük a választ: egyfelől milyen tárgyi-kultúrtechnológiai változások tették lehetővé ezt az új intellektuális irodalomfelfogást, másfelől milyen társadalmi-irodalomszociológiai folyamatok állhattak a változás háttérében, melyet okkal-joggal nevezhetünk az irodalom tudományos fordulatának?

Az első kérdésre a válasz egyértelműen a papirusz térhódítása (**pp 3**), melynek alapanyaga az időközben görög kultúrájú Alsó-Egyiptomban, a Nílus deltájában korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre. A papirusznádból készült tekercsekre a szöveget oszlopok (*columnák*) formájában írták nádból vagy sásból metszett íróeszközzel, olvasás közben pedig oszlopról oszlopra haladva jobbról balra letekerték az egyik tartórúdról és fel a másikkra, majd használat után ismét feltekerték (innen a „tekercs”, latinul *rotulus* vagy *volumen*) és bőrtokban (*scrinium*) egy erre a célra szolgáló falmélyedésben (*nidus*) vagy szekrényben (*armarium*) tárolták.

A második kérdésre a válasz komplexebb, most csak egyetlen jellemző aspektusát emelném ki, mely az említett Alsó-Egyiptom kulturális metropolisza, Alexandria esete. Alexandriát azon túl, hogy a világbirodalmat létrehozó Nagy-Sándor nevét viselte és a hadvezér tulajdon alapítása volt, még egy fontos ok predesztinálta arra, hogy a Kr. e. 3. század kulturális és irodalmi központja legyen. Az *Odysseia* negyedik énekében Menelaos beszámolójában megjelenik Észak-Egyiptom mint Próteus birodalma. Az alexandriaiak úgy tekinthettek erre a szövegre, mint saját alapítási mítoszukra, a görög múlt igazolására nemzeti költőjük által. Egy nagy görög, a trójai háború hőse már járt Egyiptom földjén – ez az egyiptomi görögök identitásának *aitionja*. A jelen társadalmi valósága ezzel szemben egészen mást sugallt. A görögök kisebbségben voltak az őshonos egyiptomi lakosság körében, ami elidegenítően hatott rájuk. Egy amerikai kutató ezt a történelmi tapasztalást „kulturális sokk”-nak nevezte, ami különféle válaszreakciókat idézett. Az egyik ilyen a klasszikusok másolása és gondozása volt, mert ez adott identitást és történelmi gravitációs erőt az alexandriai görögöknek.

A két változás együttese: az írásbeliség térhódítása és a saját múlt iránti szenvedélyes érdeklődés következtében gyökeresen megváltozik a költészethez mint írott szöveghez való viszony, és új hermeneutikai gyakorlat születik, a filológia (**pp 4**). Maga a fogalom már Platónnál megjelenik, ott azonban még informális értelemben egyszerűen a „beszédet, beszélgetés szeretetét” jelentette, és a Kr. e. III. századra válik immár saját tudományos programmal és módszertannal felvértezett hivatássá: szövegtudománnyá, melynek mesterei a hellenisztikus filológusok. Működésük fellegvára az okok elemzésében már említett Alexandria.

Alexandriában hatalmas múltörző és -feldolgozó monopólium működött, melyet Museion néven ismerünk (**pp 5**). Alapítója I. Ptolemaios Sótér volt, de igazi virágzását fia, II. Ptolemaios alatt érte el. Maga a név – Museion – Múzsakertet jelent, átvitt értelemben pedig olyan létesítményt, amely a múzsai

tudományokkal való foglalatosságot tette lehetővé. Ennek csupán egyik, ám emblématikus intézménye volt az alexandriai könyvtár. A Museion ezzel együtt nem pusztán szellemi tér volt, hanem rendkívül jól felszerelt rekreációs övezet is: rendelkezett például vadasparkkal, ami egyszerre szolgált zoológiai megfigyelőközpontként és királyi vadászterületként is. A létesítmény kiemelt uralkodói beruházásként működött, a rendszer kedvezményezettjei adómentességet és további előjogokat élveztek. Ez kritikára serkentette azokat, akik nem részesültek efféle privilégiumokban és irigyek voltak azokra, akik igen. Phliusi Timón például így ír a Museionról egyik szatirikus költeményében:

πολλοὶ μὲν βόσκονται ἐν Αἰγύπτῳ πολυφύλλῳ,

βιβλιακοὶ χαραῖται ἀπείριτα δηριόωνι

Μουσέων ἐν ταλάρῳ.

(Timon fr. 786 SH)

Sokan híznak Egyiptom soklevelű földjén, a sok könyvmoly a zárt kapuk mögött véget nem érően vitatkozik a Múzsák kalitkájában.

A „Múzsák ketrece” (pp 6) valószínűleg az alexandriai könyvtár állattartási gyakorlatán alapul és az énekes Múzsák – parodisztikusan – bezárt madarak képében jelennek meg. A „könyvmoly” szóval fordított kifejezés pontos értelme vitatott: a χαραῖται származtatható a χαράσσειν „vésni” igéből, így a filológusok megszállott író tevékenységére utalna, vagy a χάραξ „cölöp” főnévből, ami a Museion zárt-ezoterikus, mintegy kerítéssel körülvett világára (az ún. elefántcsonttorony mítoszára) utalna.

Ha közelebbről megnézzük az alexandriai filológusok munkamódszerét, rájöhethetünk, hogy az mind célját, mind eszköztárát illetően igen hasonló ahhoz, amit a modern filológia alkalmaz, legfeljebb módszertanuk mutat eltérő

vonásokat. A filológiát mindig is a „jó” szöveg megalkotása érdekelte, ami a szerző szándékainak leginkább megfelelő változatot jelenti. A Kr. e 3. század első felétől egészen a Kr. u. 1. század végéig alexandriai filológusok generációi dolgoztak szorgalmasan a klasszikus szöveghagyomány, elsősorban az irodalmi anyag ápolásán. Tudományos teljesítményük sokszor a magyarázott mű terjedelmét megközelítő vagy akár meghaladó értekezésekben öltött testet, melyben azt sorról sorra, de akár szóról szóra értelmezték. Ezt a típusú értekezést, melynek szerkezetét a mű linearitása szabja meg, görögül *hypomnémának*, latinul *commentariusnak* nevezzük. Mindkét szó a *men*-tövet tartalmazza, mely az „ész”, „emlék” szemantikáját hordozza. A kommentár tehát eredeti szándéka szerint olyan mű, mely az olvasót igyekszik emlékeztetni mindarra, amit tudnia kell ahhoz, hogy a művet teljes mélységében érteni és élvezni tudja. Azt is mondhatnánk, hogy a kommentár a hellenisztikus filológus és olvasó „Múzsája” – nagy különbség ez ahhoz a felfogáshoz, amellyel Homéros ábrázolta az emlékezés istennőit! Ezek a kommentárok néhány papirusztöredéket leszámítva elvesztek, viszont lényegi állításaik átmentődtek a scholionanyagba, mely a régi kommentárok kivonatának tekinthető (pp 7). A görög σχολιον a „szabadidő” jelentésű σχολή főnévre megy vissza, ami később az *iskola* fogalmát eredményezte. Végso soron tehát a *scholion* iskolai használatra készült szöveges bejegyzést jelent, melyet a kéziratok margójára írtak, ahol megfelelő szabad hely állt rendelkezésükre. Hosszúságuk az egy vagy alig néhány szavas magyarázatoktól az egészen hosszú, miniatűr értekezésnek is beillő formáig terjedt.

Ennek a fajsúlyos irodalomelemző tevékenységnek és kritikai irodalomnak volt még egy aspektusa, melyre itt csak röviden utalok, de utalnom kell a teljesség kedvéért (pp 8). A hellenisztikus filológusok nagy része nem csak hermeneuta volt, hanem eredeti alkotó is költői művekkel, műveikben pedig nem tagadták meg másik, tudósi énüket, hanem olyan művészetet űztek, mely hemzseg a

korábbi irodalmi hagyományra hivatkozó szövegutalásoktól. Ezt nevezzük egy olasz kutató által meghonosított kifejezéssel *arte allusivá*-nak. Vagyis a viszony irodalom és szövegtudomány között nem volt egyirányú: nemcsak az irodalom eredményezett értelmező szövegkorpuszt, hanem az értelemzői hagyomány visszahatott és megtermékenyítette az irodalmat.

Később, amikor a papiruszt lassan, de folyamatosan felváltotta a pergamen-kódex, a scholionokban megnyilatkozó exegetikai hagyomány népszerűsége töretlen maradt és az anyag átmentődött a kódexekbe. Ezzel biztosítva volt az antik eredetű kommentártöredékek útja a középkorba és így az újkorba is. A kódexek tehát azok a mentőcsónakok, melyek nemcsak az antik görög irodalom legjavát, hanem antik értelmezésének gondolatmorzsáit is megőrizték számunkra. Úgy tűnik, hogy előadásunk témája, irodalom és tudomány, költészet és hermeneutika, eleve az antik irodalom hagyományozásába kódolt program volt. Ez a sajátos együttállás a későbbi korok antik-recepciójában is mélyreható nyomokat hagyott, akár a barokk allegória-elméletében, akár a romantika *poeta natus* – *poeta doctus* dialektikájában, akár a Ezra Pound-i vagy T. S. Eliot-i modern tudós költészetben – de ez már egy másik történet, mely egy másik előadás tárgya lehetne.